

LEVEN EN DOOD

in het denken van Hegel

Prof. Dr. P.G. Cobben

Karl Marx rekt het tot de verdienste van Hegel dat deze de werkelijkheid als een 'proces' heeft trachten te denken. Met deze opmerking raakt hij de kern van Hegels filosofische project. Voor Hegel is de werkelijkheid niet statisch, geen verzameling van elementen die bewegingsloos naast elkaar staan. De werkelijkheid is een dynamisch geheel, dat Hegel graag beschrijft met metaforen die ontleend zijn aan de organische natuur. In deze bijdrage wil ik verhelderen dat dergelijke beelden innerlijk samenhangen met de

grondgedachte van Hegels filosofische systeem. Ik doe dat op twee verschillende manieren. In het eerste deel ga ik in op Hegels begrip van de werkelijkheid als absolute geest. Ik licht toe in welke zin dit een absoluut levensproces inhoudt. In het tweede deel ga ik in op de plaats die de mens in dit absolute levensproces inneemt. Dit voert tot een bespreking van Hegels interpretatie van de historie als een proces dat in de ban van dood en leven staat.

DE ABSOLUTE IDEE: DE ALS ABSOLUUT LEVENSPROCES GE- DACHTE WERKELIJKHEID

A. LEVENDE, LEVENLOZE EN ZELFBEWUSTE NATUUR ALS DRIE DOMEINEN VAN DOOD EN LEVEN

De dood ligt voor Hegel onlosmakelijk in het leven opgesloten. Het levende organisme staat niet op zichzelf, maar is een eenheid die zich steeds verhoudt tot de hem omringende natuur. Dit is geen toevallige verhouding. Want zonder die natuur zou het organisme zich niet kunnen voeden, het zou niet kunnen drinken en ademen. Om zijn leven in stand te houden moet het organisme zich wel verhouden tot wat het niet is: de hem omringende natuur. In deze verhouding tot wat het niet is, ligt de dood steeds al op de loer. Het leven van het organisme bestaat uit de voortdurende strijd om de grens tussen hetzelf en de buitenwereld in stand te houden. Maar het staat bij voorbaat al vast dat het deze strijd uiteindelijk zal verliezen: de buitenwereld is een vreemde macht, die juist door haar vreemdheid slechts in beperkte mate het leven van het organisme kan bevestigen. De omringende natuur is bron van voedsel, maar in laatste instantie de macht van de dood.

Als het leven alleen maar te gronde gaat, zou het er gauw mee afgelopen zijn. Maar het leven vergaat niet alleen, er wordt ook nieuw leven voortgebracht. De dood wordt in zekere zin overwonnen: het individu sterft, maar de soort blijft leven.

De overwinning die de soort op de dood behaalt, is geen absolute. Het is een overwinning die gekocht wordt met de dood van de individuele exemplaren die tot de soort behoren. Soms heel letterlijk - als de paring de dood ten gevolge heeft -, maar uiteindelijk altijd. Het leven van de individuele exemplaren staat in dienst van het behoud van de soort. De dood delft niet definitief het onderspit, maar moet keer op keer heengestuurd worden door nieuwe generaties groot te brengen. De levende natuur kan begrepen worden als een proces waarin leven ontstaat en vergaat.

In Hegels optiek is de bovenstaande beschrijving van de levende natuur - als het proces van leven en dood - op een bepaalde manier ook van toepassing op de levenloze (fysische) en zelfbewuste (menselijke) natuur. Ook de natuurdingen gaan op een overdrachtelijke manier 'dood': ze zijn onderhevig aan erosie en verrotting en gaan chemische reacties aan met hun omgeving. Uiteindelijk vallen ze uiteen en verliezen hun identiteit als ding. Daarnaast kan er een omgekeerd proces onderscheiden worden waarin dingen juist tot stand gebracht worden. Zo beschouwd is de levenloze natuur een proces waarin de dingen ontstaan en vergaan.

Als zelfbewust natuurwezen onderscheidt de mens van het overige leven. Hij is vrij. Dat betekent met name dat zijn reproductieproces niet beschreven kan worden in termen van driften en instincten. De mens brengt de condities waaronder hij zich reproduceert zelf voort: de mens heeft het vermogen om staten te stichten. Daardoor is hij niet onderworpen aan de wetten van de natuur, maar stelt hij zijn eigen wet: de wet van de staat waarin hij zijn vrijheid tot uitdrukking brengt. Het menselijke reproductieproces is geen natuurproces, maar *historie*. De historie van het ontstaan en vergaan van staten.

Op grond van de bovenstaande overwegingen kan de hele werkelijkheid (de levenloze, levende en zelfbewuste natuur) onder één noemer gebracht worden: de werkelijkheid kan begrepen worden als het proces van dood en leven. Daarmee wordt reeds op een heel elementaire manier aangeduid wat Hegel bedoelt als hij de werkelijkheid als *idee* begrijpt. De werkelijkheid is geen structuurloze chaos, maar een eenheid. Deze eenheid 'is' er echter niet zomaar, maar wordt voortgebracht. De werkelijkheid is het proces van de zich verwerklikende eenheid. Dit proces is een proces van dood en leven. De werkelijkheid valt uiteen in vele eenheden: dingen, levende wezens en staten. De vele eenheden werken op elkaar in en vinden de dood. De levenloze dingen hebben geen blijvend bestaan omdat ze op elkaar reageren in fysische en chemische zin. De levende wezens voeren hun *struggle for life* en gaan ten onder. En ook de staten staan elkaar uiteindelijk naar het leven door de oorlogen die ze voeren. Maar het proces van sterven is tegelijk de geboorte van nieuwe leven. De fysische en chemische reacties brengen

nieuwe formaties voort. De levende wezens bestrijden elkaar niet alleen op leven en dood, maar zijn ook *geslachtelijke* wezens, wier verhouding nieuw leven voortbrengt. En de ondergang van staten gaat gepaard met de opkomst van nieuwe staten. Als het proces van opkomst en ondergang is de werkelijkheid *idee*. De idee is daarom geen abstract, innerlijk wezen dat achter de verschijningswereld gezocht moet worden. De idee doordringt de werkelijkheid als de haar dragende eenheid. De idee is de totaliteit van het proces waarin de werkelijkheid zich als eenheid voortbrengt. De idee is zowel het uiteenvallen van de eenheid in vele individuen, als het uiteenvallen van de individuen, als hun reproductie.

B. DE HIERARCHISCHE ORDENING VAN DE DRIE DOMEINEN

Levenloze, levende en zelfbewuste natuur kunnen ten opzichte van elkaar op een bepaalde manier geordend worden. In elk van de drie domeinen manifesteert de idee zich in een andere vorm. In de levenloze natuur verschijnt het proces van 'dood en leven' in de vorm van de natuurwetten waaraan de elementen onderworpen zijn. De levende wezens daarentegen voltrekken hun natuurwet zelf: ze voeren zelf de strijd op leven en dood en voltrekken zelf de geslachtsakt. De zelfbewuste wezens tenslotte zijn 'autonoom': ze brengen de wetten van hun staat in vrijheid voort en voeren zelf de oorlogen waarin hun staat uiteindelijk te gronde gaat.

De drie genoemde domeinen vertegenwoordigen niet alleen verscheidene manifestatievormen van de idee, maar staan ten opzichte van elkaar ook in een bepaalde (hiërarchische) ordening. De als het proces van leven en dood gedachte werkelijkheid is gebonden aan bepaalde structuren die Hegel systematisch uitwerkt in zijn *logica*. In deze *logica* wordt nog geabstraheerd van het werkelijk bestaan van de idee. Hegel duidt haar daarom aan als de idee in de vorm van innerlijkheid. In de levenloze en levende natuur krijgt de idee haar uiterlijke vorm, maar op een verschillende manier. De levenloze natuur ondergaat het proces van 'leven en dood' op een passieve manier. De levenloze natuur is willoos onderworpen aan de natuurwetten die haar beheersen. Dat ligt anders voor de le-

vende natuur. Het proces van leven en dood wordt door de organismen zelf voltrokken: het zoeken naar voedsel en hun voortplanting is hun eigen activiteit. Daarom concludeert Hegel dat de idee in de levende natuur al meer bij zichzelf gekomen is. De levende natuur is niet slechts de uiterlijke werkelijkheid van de idee, maar draagt de idee al meer in zichzelf: het zijn de organismen zelf die de idee ten uitvoer brengen.

De laatste opmerking behoeft nuancering. De 'activiteit' die het organisme verricht is nog geen handeling in de volle zin van het woord. De activiteit gaat weliswaar uit van het organisme, maar is eigenlijk geen activiteit van een individueel zelf. De activiteiten van dood en leven betreffen de soort als geheel. Een dier bijvoorbeeld handelt niet echt zelf, maar volgt de instinctmatige gedragspatronen van de soort waartoe hij behoort. Dit geldt niet voor de zelfbewuste natuur. De mens is in principe in staat om vrij te handelen. Daarom stelt Hegel dat de verwerkelijking van de idee in het historische proces nog minder uitwendig is dan de verwerkelijking in de levende natuur al was. Het historische proces wordt in vrijheid door de mens voltrokken.

De menselijke vrijheid is echter eindig. De mens kan er naar streven zijn vrijheid in de staat te verwerkelijken, maar de mate waarin dat lukt heeft hij uiteindelijk niet zelf in handen. Dat manifesteert zich in de wereldgeschiedenis die volgens Hegel uiteindelijk als een geschiedenis van oorlogen tussen staten begrepen moet worden. De andere staat stelt grenzen aan zijn vrijheid. In laatste instantie kan de verhouding tussen de staten niet in termen van een wereldrechtsorde begrepen worden. In de oorlog voeren de staten een strijd op leven en dood. Uiteindelijk is de mens overgeleverd aan de macht van de geschiedenis.

De macht van de geschiedenis is volgens Hegel echter geen blind noodlot. Alhoewel de menselijke autonomie begrensd is en hij de verwerkelijking van de vrijheid niet zonder meer in eigen hand heeft, is het toch mogelijk een reconstructie van de geschiedenis te geven waarin de geschiedenis begrepen wordt

als een proces van steeds verdergaande vrijheidsverwerkelijking. Dat verwijst naar een hogere macht die zich in het menselijk handelen manifesteert. Deze macht noemt Hegel de *absolute geest*.

C. DE ABSOLUTE GEEST

De idee die zich als absolute geest verwerkelijkt, kan in de volle zin van het woord als zelfverwerkelijking begrepen worden. De absolute geest wordt door geen enkele uiterlijke macht begrensd. De absolute geest is de absolute macht waarin de vrijheid verwerkelijkt wordt als de vrijheid die in het proces van de wereldhistorie tot verschijning komt.

Wanneer over de absolute geest in termen van dood en leven gesproken wordt, dan kan gezegd worden dat de absolute geest het levensproces is dat de dood heeft overwonnen. De absolute geest verwerkelijkt zichzelf zonder dat zij begrensd wordt door een uiterlijke macht. Weliswaar verschijnt de absolute idee in de eindige werkelijkheid als een veelheid van staten, maar, zoals de dood van de levende individuen het leven van de soort betekent, zo betekent de 'dood' van de afzonderlijk staten, het leven van de absolute geest. Anders dan de verwerkelijking van de soort is de verwerkelijking van de absolute geest echter pure zelfverwerkelijking. De soort is als soort gegeven en handhaaft zich in de reproductie van een veelheid van individuen. De absolute geest daarentegen is de *grond* van alles wat gegeven is. Zij verwerkelijkt zich door zich in de wereldgeschiedenis te vereindigen en uit deze zelfvereindiging tot zichzelf terug te keren. Het leven van de absolute geest verdraagt de dood: het voltrekt zich door de dood van de staten. De dood staat niet langer voor de overgang naar het andere leven, maar is tot moment van het leven zelf geworden. Of - zoals Hegel het formuleert - "Aber nicht das Leben, das sich vor dem Tode scheidet und von der Verwüstung rein bewahrt, sondern das ihn erträgt und in ihm sich

erhält, ist das Leben des Geistes." (PhdG,29)

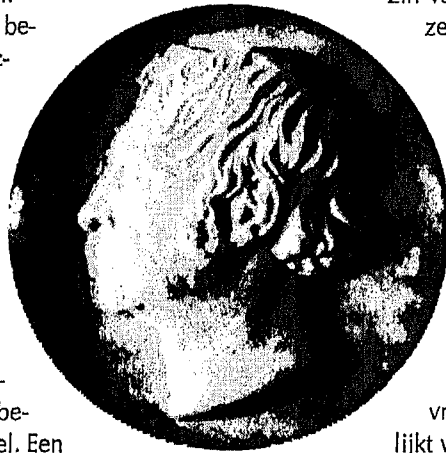
D. ABSOLUTE GEEST EN WERELDGESCHIEDENIS

Hegel pretendeert dat het inzicht dat de werkelijkheid als *absolute geest* begrepen moet worden, absoluut is. Dat is natuurlijk niet onproblematisch. Hoe kunnen wij mensen inzicht hebben in een *absolute geest*, dat wil zeggen in een macht die de menselijke macht te boven gaat? Hoe kan Hegel pretenderen dat juist *zijn* filosofie een absoluut inzicht verwoordt? Is Hegel niet mateloos onbescheiden? Wat is precies de status van zijn filosofie? Op grond waarvan meent Hegel te kunnen claimen dat zijn denken meer is dan zo maar een van de mogelijke visies op de werkelijkheid?

Voor Hegel is het denken nooit een strikt individuele aangelegenheid. Dat wordt bondig uitgedrukt in de beroemde woorden uit het voorwoord van zijn Rechtsfilosofie: "Was das Individuum betrifft, so ist ohnehin jedes ein *Sohn seiner Zeit*; so ist auch die Philosophie *ihre Zeit in Gedanken erfaßt*." (GrI,26) Deze positie is in ieder geval consistent met zijn hiërboven aangeduide opvattingen. Als het zo is dat de werkelijkheid als *absolute geest* begrepen moet worden, als het bovendien zo is dat de *absolute geest* zich in de wereldgeschiedenis manifesteert, dan betekent dat dat we slechts toegang tot de absolute geest hebben in zoverre we inzicht hebben in onze plaats in de wereldgeschiedenis. Hegel zal duidelijk moeten maken dat zijn concept van de *absolute geest* voortvloeit uit het begrip van zijn tijd, uit het inzicht in de plaats die de werkelijkheidsopvatting uit zijn tijd inneemt in de wereldgeschiedenis.

Het genoemde project wordt - in een bepaalde vorm - onder andere ten uitvoer gebracht in de *Phänomenologie des Geistes*. Hier geeft Hegel een reconstructie van de wereldgeschiedenis in de vorm van (religieuze) wereldbeelden. Hij interpreteert de wereldgeschiedenis als een ervaringsproces waarin stap voor stap het wereldbeeld ontwikkeld wordt dat Hegel voor zijn tijd meent te kunnen formuleren: het wereldbeeld dat de conceptie van de absolute geest in zich draagt.

Hieronder zal ik nader ingaan op deze reconstructie. Daaruit zal blijken dat ook de historie in Hegels visie beheerst wordt door het proces van leven en dood. De voortgang in dit proces wordt bepaald

door het streven om de dood te overwinnen. In die zin verschijnt de *absolute geest* steeds al in de historie en gaat het er slechts om deze verschijning te expliciteren.

HET HISTORISCH PROCES ALS EEN DIALECTIEK VAN LEVEN EN DOOD

We zagen reeds dat Hegel het historische proces primair opvat als een confrontatie tussen staten. Zonder staten is er nauwelijks sprake van historie. Het bestaan van staten is echer minder vanzelfsprekend dan het bestaan van planten en dieren. Staten pleegt men niet te begrijpen als natuurverschijnsel. Staten worden door mensen tot stand gebracht. De vraag is echter hoe mensen er toe komen om zich te onderwerpen aan het gezag van een staat. Hoe is het überhaupt denkbaar dat vele individuen, die in principe toch allemaal over een vrije wil beschikken, zich conformeren aan de macht van één en dezelfde staat? Waarin is met andere woorden de eenheid van de staat gegrond?

In Hegels opvatting kan de eenheid van de staat alleen begrepen worden wanneer wordt aangenomen dat degenen die tot die staat behoren, geloven dat de staat een *absoluut* fundament heeft: zij moeten er van overtuigd zijn dat de orde van de staat van goddelijke herkomst is. De geschiedenis van de staten valt voor Hegel daarom samen met de geschiedenis van de religieuze wereldbeelden.

Wat Hegel hier precies mee bedoelt, kan in eerste instantie toegelicht worden aan een van de primitievere samenlevingsvormen die Hegel de revue laat passeren: de stammenmaatschappij.

Deze maatschappij is weliswaar nog geen staat, maar kan toch reeds als een voorafschaduw van de staat begrepen worden, wanneer naar de status van haar religieuze wereldbeeld gekeken wordt.

A. DE STAMMENMAATSCHAPPIJ

De stammenmaatschappij die Hegel op het oog heeft, bestaat uit leden die door natuurlijke afstamming aan elkaar verwant zijn. De ene stam die ze tezamen vormen kan opgevat worden als een sociaal organisme. Waaraan ontleent dit

sociale organisme nu zijn eenheid? Volgens Hegel aan een soort totem: het maatschappelijk organisme wordt gesymboliseerd door een dierenfiguur dat als totem vereerd wordt. Anders geformuleerd: de dierenfiguur symboliseert de maatschappelijke eenheid van de stammenmaatschappij. Doordat dit symbool tevens een goddelijk status heeft, lijkt deze eenheid een absolute grond te hebben.

In zoverre de stamleden het bewustzijn van de eenheid van hun samenleving representeren in het totemdier, wordt deze eenheid als een absolute voorgesteld. Het totemdier is een vergoddelijkt organisme, een organisme dat niet meer aan de grenzen van het leven gebonden is: een organisme dat de dood heeft overwonnen.

In de zo voorgestelde stammenmaatschappij kan de dood van het individu geen gewichtige betekenis hebben. De individuen leven voor hun totem, en deze is onsterfelijk. Door in de gemeenschap te participeren hebben de individuen de dood overwonnen. Wat dat betreft staat de stammenmaatschappij in het teken van het leven.

In de systematiek van Hegel wordt de stammenmaatschappij afgelost door het *Egyptische Rijk*; door een samenlevingsorde waar niet het leven, maar juist aan de dood een centrale plaats wordt toegelend. Alles wat er aan maatschappelijk surplus is, wordt aangewend voor het bouwen van een grafmonument: de piramide.

B. HET EGYPTISCHE RIJK

Hoe de omslag van de stammenmaatschappij naar het Egyptische Rijk precies begrepen moet worden, werkt Hegel eigenlijk niet uit. Maar het is duidelijk dat deze omslag gereconstrueerd kan worden met behulp van de beroemde passages waarin de overgang van de *strijd op leven en dood* naar de *heer/knecht-verhouding* aan de orde gesteld wordt. Als deze relatie gelegd wordt dan wordt duidelijk dat de ervaring van de dood en de poging om de dood te overwinnen voor Hegel ook in het historische proces een cruciale rol speelt.

In de strijd op leven en dood tussen de stammen, wordt de stammenmaatschappij alsnog met de dood geconfronteerd. In de stammen-oorlog sneuvelen niet alleen individuele stamleden, maar kan ook de stam als geheel uitgeroeid worden. Het onsterfelijk gewaande to-

Harachte en Hathor, graf van Nefertari in W. masti

tem wordt daarmee toch met zijn grenzen geconfronteerd.

De confrontatie met de dood en de poging om de dood af te weren, vormt voor Hegel steeds de motor voor de vooruitgang in de geschiedenis. Steeds weer blijkt de ervaring van de dood de weg te zijn waarlangs de geest een hoger stadium kan bereiken. Zo geldt dat ook hier. De stam die het onderspit dreigt te delven, ervaart dat zijn totem niet onsterfelijk is. De andere stam blijkt machtiger dan dit totem. De stamleden staan voor de keus om met hun totem ten onder te gaan of te erkennen dat hun totem niet almachtig is.

Als de stamleden kiezen voor hun leven en daarmee de almacht van hun totem gebroken is, verschijnt er onmiddellijk een nieuwe almacht voor in de plaats: de vijandelijke stam die als overwinnaar in de strijd te voorschijn komt. Kiezen voor het leven kan slechts onderwerping aan de macht van de andere stam betekenen. Zo kan er een samenlevingsorde ontstaan met een heel andere structuur dan de stammenmaatschappij.

De nieuwe samenleving heeft de symmetrie verloren waarin allen hetzelfde totem dienden. Het nieuwe totem is geen vergoddelijkt dier, maar een vergoddelijkt mens: de farao die niet alleen heerser van de wereld, maar ook god, heerser van de onderwereld, is. Het goddelijke status van de farao wordt tot voorstelling gebracht door na zijn dood zijn lichaam te mummificeren en voor de eeuwigheid in de piramide onder te brengen. Het graf van de farao wordt daarmee tot een goddelijk monument dat de onaantastbaarheid van de samenlevingsorde symboliseert.

e, ca. 1250 v. Chr.

De farao is een mens die over mensen heerst. Ondanks deze ongelijkheid beschouwt Hegel de overgang naar het Egyptische Rijk als een vooruitgang. De goddelijke macht wordt nu niet langer door een dierenfiguur, maar in een (dood) mens tot voorstelling gebracht. Daarin schemert al beter door wat de werkelijke aard is van de goddelijke macht: de goddelijke macht moet als *geest* begrepen worden.

De Egyptische samenleving staat niet alleen in het teken van de dood omdat de piramide-bouw zo'n centrale plaats inneemt, maar vooral omdat zij resulteert uit het besef van de menselijke eindigheid. In de stammenstrijd is gebleken dat de dood, de uiteindelijke macht van natuur, ook niet in stamverband overwonnen kan worden. De overmacht van de natuur keerde terug in de macht van de vijandige stam en werd geïnstitutionaliseerd in de macht van de farao. Inhoudelijk keert de overmacht van de natuur terug in de slavenarbeid waartoe de overwonnen stam veroordeeld wordt. Hoe de slaven ook ploeteren, nooit is het werk af. Het dagelijks leven bestaat uit de voortdurende strijd om te overleven.

Cruciaal voor Hegels denken is zijn opvatting dat voor de mens als *geestelijk wezen* de dood uiteindelijk geen absolute macht heeft. Dat blijkt ook al in dit stadium. Als de stamleden zich onderwerpen aan een vijandige heer, dan blijkt daar uit dat ze in staat zijn tot enige distantie van de natuurmacht. Ze gaan niet op in de *struggle for life* door zich dood te vechten of op de vlucht te slaan. Wat ze doen is: zich onderwerpen aan de natuurmacht (door de farao als slaaf te dienen).

De distantie die de onderworpen stam-

leden ten opzichte van de natuurmacht hebben wordt hier uitgedrukt in het woord *zich*. Hieruit blijkt dat ze niet slechts in een blinde instinctmatigheid rechtstreeks uit zijn op het behoud van hun leven, maar in staat zijn tot een bemiddeling. Door niet zo maar toe te geven aan natuurlijke aandriften en zich aan een heer te onderwerpen, wordt *indirect* toch het doel van het leven gediend. De prijs die er voor betaald wordt is echter dat dit leven steeds blijft staan in het teken van de dood. De dood wordt slechts tijdelijk uitgesteld.

Slechts als *geestelijk* wezen is de mens in staat zichzelf te onderwerpen. In deze zelfonderwerping regeert al het beginsel dat op het niveau van de absolute geest de definitieve overwinning van de dood mogelijk maakt. De macht van de natuur kan niet absoluut zijn als het mogelijk is om een *verhouding* tot haar in te nemen: de natuur is kennelijk geen blinde macht waar je alleen maar aan overgeleverd bent.

In zoverre het de stamleden zelf zijn die zich aan de macht van de natuur onderwerpen (door zich aan een vreemde heer te onderwerpen), brengen ze tevens tot uitdrukking dat de natuur in principe geen vreemde macht is. Uit hun zelfonderwerping blijkt dat ze hun eigen natuur volledig onder controle hebben. Deze macht over de natuur manifesteert zich in de arbeid die voor de heer verricht wordt. De arbeid van de slaaf is geen blinde natuurkracht die op andere krachten inwerkt, maar een geplande activiteit die iets tot stand brengt dat vooraf reeds wordt gewild.

De arbeid die Hegel in het Egyptische Rijk op het oog heeft, is met name de arbeid van de kunstenaars die betrokken zijn bij de bouw van de piramides. De Egyptische kunst maakt een ontwikkeling door waarin het kunstwerk op een steeds zuiverder manier opgevat kan worden als zelfuitdrukking van de kunstenaar. Dit krijgt bijvoorbeeld gestalte in de beelden die steeds menselijker trekken aan gaan nemen, totdat uiteindelijk de Griekse cultuur godenbeelden voortbrengt met een ideale menselijke gestalte. De natuur is dan op een letterlijke manier tot het medium van zelfuitdrukking geworden. Zij is niet langer de vijandige macht die die kunstenaar begrenst, maar de werkelijkheid die de kunstenaar bevestigt, omdat zij hem in staat stelt tot vrije zelfuitdrukking.

Met de overgang van het Egyptische naar het Griekse Rijk wordt er opnieuw een overgang voltrokken. De vrijwording

van de kunstenaar heeft wederom geleid tot een verhouding tot de natuur waarin de dood is overwonnen. De Griekse cultuur staat in Hegels interpretatie in het teken van het leven.

C. HET GRIEKSE RIJK/ DE OUDHEID

De samenleving van het Oude Griekenland, de stadstaat of *polis*, is volgens Hegel de eerste samenleving die in de volle zin van het woord een staat heeft voortgebracht. Het criterium dat hij hiervoor hanteert is dat de Griekse samenleving in beginsel *vrij* is. Deze vrijheid manifesteert zich in de wet van de staat, de menselijke wet.

De als menselijke wet uitgeoefende staatsmacht onderscheidt zich aanzienlijk van de macht van de farao. Het eerste belangrijke verschil heeft te maken met de vorm waarin de macht wordt uitgeoefend. De a-symmetrische verhouding tussen farao en slaven is overgegaan in de gelijke waardige verhouding tussen vrije burgers. De Griekse samenleving is een democratische samenleving waarin de burgers elkaar als gelijken erkennen. De burgers worden niet -zoals de slaven - onderdrukt door de almacht van hun heerser. Ook vinden ze hun grens niet in elkaar: de burgers vinden juist bevestiging in elkaar omdat ieder slechts burger is omdat de andere burgers hem als burger erkennen. In die zin heeft de burger in de formele verhouding tot de andere burgers de dood overwonnen.

Het tweede belangrijke verschil ligt in de inhoud van de menselijke wet. De burgers identificeren zich onmiddellijk met de inhoud van de menselijke wet. Ze ervaren de macht van de staat op geen enkele manier als een externe macht. Door als burger de wetten van de staat te voltrekken menen ze onmiddellijk zichzelf te verwerklijken. Hierin manifesteert zich de gebroken macht van de natuur die in het Egyptische Rijk werd voorbereid. De natuur is niet langer een vijandige macht, maar het medium van pure zelfverwerklijking: de natuur verschijnt hier als een tweede natuur, als de natuur die in vrijheid is voortgebracht: de staat.

Ook in de staat als geheel is de dood overwonnen. Wat dat betreft kan de staat vergeleken worden met de stammenmaatschappij. De individuen streven, maar de staat blijft voortleven. De staat is het ontsterfelijke organisme voor wie al-

le burgers gelijk zijn. Voor de staat maakt het niet uit welk concreet individu burger is, als er maar burgers zijn. Het belangrijke verschil met de stammenmaatschappij is dat het organisme van de staat nu een 'vrij' organisme is. Het organisme is niet op een natuurlijke manier tot stand gekomen door de verwantschap tussen de stamleden, maar ontleent haar eenheid aan de menselijke wet, aan een inhoud die in principe de menselijke vrijheid tot uitdrukking brengt.

Ook de Griekse burger gelooft dat de eenheid van zijn stadstaat een absolute status heeft. Dat drukt hij uit door zijn polis als godheid te vereren. Een mooi voorbeeld hiervan is Athene. Athene is niet alleen een stadstaat, maar ook een godin. Belangrijk hierbij is voor Hegel dat de Griekse goden en godinnen een *menselijke* gestalte hebben, of liever: een *geïdealiseerde* menselijke gestalte. Het godenbeeld is eigenlijk het beeld van de geïdealiseerde burger, de burger die als god vereerd wordt.

Ten opzichte van het Egyptische Rijk vormt de overgang naar het Griekse Rijk een verdere stap voorwaarts in de richting van de zelfverwerkelijking van de absolute geest. In Egypte werd de godheid al als een mens voorgesteld, in de figuur van de farao. Maar de goddelijkheid van de farao kwam toch vooral na zijn dood tot verschijning: het als mummy geconserveerde lijk van de farao toont zijn blijvende bestaan. Het beeld van de godheid is hier een dood menselijk lichaam. Ook het beeld van de Griekse god heeft het lichaam van een mens. De mens is hier echter geïdealiseerd voorgesteld, als een mens met goddelijke verhoudingen. Daarmee is de voorstelling van de godheid tot op grotere hoogte vergeestelijkt.

De onsterfelijkheid van de burger is natuurlijk een illusie en kan slechts berusten op een verdringing van de dood. De dood kan uit het openbare leven verdrongen worden omdat deze een plaats krijgt in de wet van de familie. Deze wet richt zich niet op de 'onsterfelijke' burger, maar op het sterfelijke, natuurlijke individu. Op den duur is het echter niet mogelijk om beide wetten uit elkaar te houden. Het burgerzijn en het natuurlijk individu-zijn valt niet van elkaar los te maken. Als iemand burger is, is steeds al voorondersteld dat hij een natuurlijk individu is. Hegel geeft een ontwikkeling van de polis waarin het besef van deze samenhang steeds dieper doordringt. Deze ontwikkeling wordt ge-

reflecteerd in de religieuze voorstelling. Het godenbeeld krijgt bij wijze van spreken steeds meer menselijke trekjes. Als voorbeeld van wat Hegel hier op het oog heeft kunnen de Olympische Spelen genoemd worden. In zijn interpretatie hebben deze spelen een rituele status die de eenheid van de Griekse wereld moet symboliseren. In die zin zijn ook de Olympische Spelen een religieuze voorstelling. Het godenbeeld heeft zich hier ontwikkeld tot een werkelijke 'schoone jongeling': de atleet van de Spelen.

De ontwikkeling van de polis leidt er tenslotte toe dat de vergoddelijking van de burger wordt opgegeven en het inzicht tot gelding komt dat de burger een natuurlijk individu is, die als burger een bepaalde rol speelt: die van staatsburger.

De beschouwingen die Hegel over het Romeinse Rijk geeft, staan min of meer in het verlengde van interpretatie van het Griekse Rijk. Het Romeinse Rijk is nog steeds een samenleving die in staat is om de dood te verdringen en daarom in het teken van het leven staat. Maar hier wordt het laatste bastion verdedigd die deze positie op dit niveau nog mogelijk maakt. Het is een samenleving die bij elkaar gehouden wordt door een *formele rechtsorde*: de orde van het Romeinse eigendomsrecht. Deze samenleving bestaat uit een verzameling natuurlijke individuen die met elkaar verbonden zijn omdat aan elk van hen de rol van rechtspersoon toevalt. Als rechtspersoon zijn zij *eigenaar*. Dat wil zeggen: ze houden zich aan de spelregels van het recht (ze stelen niet, maar verwerven hun eigendom bijvoorbeeld door ruil), maar het inhoudelijke doel dat ze dienen zijn zij *zelf*, als natuurlijk individu. De eigenaar gebruikt zijn eigendom ten dienste van zichzelf, niet ten dienste van de gemeenschap.

De religievorm waarin de orde van het Romeinse Recht als een absolute orde wordt voorgesteld, interpreteert Hegel als het *pantheon*. Het *pantheon* omvat alle Griekse en Romeinse goden, maar het gaat er niet meer om wat deze goden inhoudelijk uitdrukken. Van belang is slechts dat de goden in een formele samenhang staan. Zo wordt de formele eenheid van het Romeinse Recht als een absolute voorgesteld.

Juist omdat de Romeinse burgers geen gemeenschappelijk inhoudelijk doel hebben en wezenlijk slechts geïnteresseerd zijn in hun particuliere doeleinden, moet de orde van het Romeinse Rijk uiteinde-

lijk haar stabiliteit verliezen en ten onder gaan. Voor Hegel is de val van het Romeinse Rijk een van de meest dramatische gebeurtenissen uit de wereldgeschiedenis. Het ineenstorten van de maatschappelijke orde valt samen met 'de dood van god'. Als de werkelijke orde ten onder gaat, moet ook de religieuze voorstelling ten onder gaan die deze werkelijkheid als een absolute voorstelt.

Met de val van het Romeinse Rijk slaat de natuur die voorgoed bedwongen leek weer terug. De mens wordt weer geconfronteerd met grenzen die onoverwinnelijk leken. Na het rijk van de Oudheid volgt er daarom opnieuw een periode die in het teken staat van de dood: de Middeleeuwen.

D. DE MIDDELEEUWEN

De val van het Romeinse Rijk heeft niet tot gevolg dat de maatschappelijke orde helemaal wordt weggevaagd. Na het Romeinse Rijk beginnen de Middeleeuwen die gekenmerkt worden door de *feodale orde*. Maar als Hegel gelijk heeft met zijn uitgangspunt dat elke samenleving een legitimatiebasis behoeft die bestaat uit het geloof dat de samenlevingsorde een absolute orde is, dan is - na de 'dood van god' - het voortbestaan van welke samenlevingsorde tot een probleem geworden.

Hier betoogt Hegel wederom dat de mens als *geestelijk wezen* de val van het Romeinse Rijk kan overleven. De eeninstorting van de werkelijke wereld betekent nog niet dat daarmee de *herinnering* aan de wereld van de Oudheid is weggevaagd. Wat verloren is gegaan is een wereld waarin de dood leek uitgebannen, een wereld waarin de mens op absolute wijze gestalte had gegeven aan zijn vrijheid. Het verlies van deze wereld kan daarom niet betekenen dat er niets over is. Wat blijft is de *ervaring* van dit absolute verlies, de smart om wat verloren is gegaan. De notie van een absolute werkelijkheid blijft voortbestaan als herinnering. De dood van god leidt daarom niet tot atheïsme. De dood van god moet geïnterpreteerd worden als de dood van de werkelijkheid van god: in de vorm van een absolute maatschappelijke orde. Dit godsbeeld komt tot uitdrukking in het Christendom, als de religie die de herinnering bewaard aan Christus, de gestorven god.

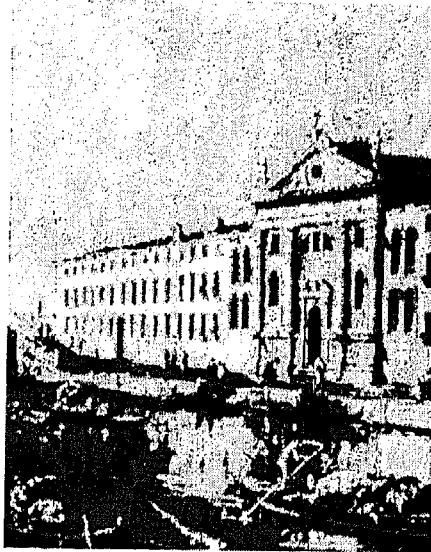
De feodale orde is nauw verweven met dit Christelijke godsbeeld. De val van

het Romeinse Rijk heeft duidelijk gemaakt dat de mens niet op eigen kracht in staat zijn vrijheid in een absolute samenlevingsorde te verwerkelijken. Als er dan toch een (feodale) samenlevingsorde bestaat, dan vindt deze niet haar grond in de menselijke vrijheid, maar in de goddelijke macht: het feodale gezag wordt in naam van god uitgeoefend; de heersers ontleen hun mandaat aan god. Maar dat betekent niet dat de wereldlijke orde zelf een absolute orde is (zoals in de Oudheid). Er ontstaat een gespleten wereldbeeld. De feodale orde heeft wel een absolute grond, omdat ze op gezag van god is geïnstalleerd, maar is als wereldlijke orde (die door mensen in stand wordt gehouden) toch een vreemde, vergankelijke macht. Daarnaast bestaat er in de geest een onwerkelijke goddelijke orde. Naast het aardse tranendal staat de zaligheid van het hiernamaals.

De feodale orde is wederom een orde die in het teken van de dood staat. De mens wordt geconfronteerd met zijn grenzen; hij is zondig en sterfelijk. Maar daarnaast wordt vastgehouden aan de idee van het eeuwige leven. Deze idee betreft echter het rijk gods. In de optiek van Hegel vertegenwoordigt de feodale orde daarom een volgende stap in de zelfverwerkelijking van de absolute geest: in de hemelse orde wordt het proces van het leven al voorgesteld als een absolute orde. Dit gebeurt hier echter nog in beelden die ontleend zijn aan de menselijke orde.

Als een orde die in het teken van de dood staat, vertoont de feodale orde bepaalde overeenkomsten met het Egyptische Rijk. De staatsmacht komt tot gelding als een vreemde macht die door zijn goddelijke status gescheiden is van de mensen waarover zij uitgeoefend wordt. En ook de feodale orde kent zijn onderdanen die zichzelf opofferen om de staatsmacht te dienen. Hegel heeft hier met name de vazallen op het oog die in dienst staan van de koning.

Het fundamentele verschil met het Egyptische Rijk is dat de vazallen geen slaven zijn. Ze zijn innerlijk vrij. Ze zijn niet vastgeklonken aan de orde van de wereldlijke macht. Ze weten dat er een hogere, goddelijke macht is, waarbij de menselijke macht in het niet valt. Deze innerlijke vrijheid heeft grote consequenties voor de aard van het vormingsproces (*Bildungsprozess*) dat de vazallen doormaken, in onderscheid met de Egyptische slaven. Ook de laatsten maakten een vor-

Francesco Guardi, Rio dei Mendicanti in Venetië

mingsproces door. Dat leidde uiteindelijk tot de vrijheid van de Griekse burger. Deze vrijheid is echter wezenlijk begrensd. De polis is een democratie die gebaseerd is op wetten die in de traditie steeds al gegeven zijn. De vrijheid die in de feodale tijd ontwikkeld wordt, werpt deze grenzen daarentegen van zich af. Het vormingsproces loopt uit op wat Hegel noemt de *absolute vrijheid* van de Franse Revolutie.

E. DE MODERNE TIJD

De vrijheid van de Franse Revolutie is *absoluut* omdat ze zich van elke traditie geëmancipeerd heeft. Ze heeft zich los gemaakt van alles uit het verleden en belooft een nieuw begin. De absolute vrijheid is een subjectieve vrijheid die elke burger in staat stelt om er op zijn subjectieve wijze invulling aan te geven.

De ontwikkeling van de moderne subjectieve vrijheid leidt tot een radicale verandering van het wereldbeeld. Naar mate het besef van de eigen vrijheid gestalte krijgt, wordt de wereld van haar doem verlost. Steeds minder staat ze in het teken van zonde, dood en menselijke eindigheid. Stap voor stap wordt de kloof tussen de menselijke wereld en de wereld van het geloof gedicht. Op het laatst lijkt alles mogelijk. De Franse Revolutie vormt de apotheose van deze ontwikkeling: het is - aldus Hegels interpretatie - de poging om de hemel op aarde te verwerkelijken.

Wie de hemel op aarde kan verwerkelijken is niet langer een grenzen gebonden. De absolute vrijheid betekent daarom de absolute uitbanning van de dood. De Franse Revolutie pretendeert niet alleen een *nieuw* leven te geven, maar ook een *absoluut* leven. De *absolute*

geest lijkt zich als een *historische geest* ontwikkeld te hebben.

De domper op deze levensvreugde volgt echter snel. Het revolutionair elan slaat om in de ellende van de terreur. Hegel drukt deze omslag kort en bondig uit in de titel van het hoofdstuk waarin hij de Franse Revolutie bespreekt: *Die absolute Freiheit und der Schrecken*. De absolute vrijheid is volstrekt ongebonden, erkent geen enkele traditie meer. Met name betekent dat ook dat de vrije burgers geen enkele onderlinge band meer hebben. De Franse Revolutie is de revolutie van vrijheid en gelijkheid, niet de revolutie van *broederschap*. Het gevolg is dat ieder zijn vrijheid op een volstrekt subjectivistische manier invult. De werkelijkheid van de vrijheid betekent voor ieder wat anders. Op deze basis kan de onderlinge strijd niet uitblijven. Hegel concludeert dan ook: "Das einzige Werk und Tat der allgemeinen Freiheit ist daher der Tod, und zwar ein Tod, der keinen innern Umfang und Erfüllung hat, denn was negiert wird, ist der unerfüllte Punkt des absolut freien Selbsts; er ist also der kälteste platteste Tod, ohne meher Bedeutung als das Durchhauen eines Kohlhaupts oder ein Schluck Wassers." (PhdG, 419)

Toch betekent dit voor Hegel niet dat de dood het laatste woord heeft. Evenmin blijkt hier uit dat de *absolute geest* slechts een illusie is. Hier wordt alleen duidelijk dat de *absolute geest* niet als een historische geest begrepen kan worden. Menselijke vrijheid is niet absoluut. Mensen zijn van elkaar afhankelijk om aan hun vrijheid gestalte te geven.

Maar welke betekenis heeft de *absolute geest* dan wel? En betekent de onderlinge afhankelijkheid van de mensen niet dat hun vrijheid überhaupt een illusie is? Toont de Franse Revolutie niet aan dat werkelijke vrijheid noodzakelijk te gronde moet gaan?

Voor Hegel laat de Franse Revolutie zien dat de vrije samenleving niet naar het model van een contracttheorie begrepen kan worden. Absoluut vrije individuen, individuen die vooraf door niets aan elkaar gebonden zijn, hebben geen criterium om een maatschappelijk contract te sluiten. Maar hij concludeert hier niet uit dat er helemaal geen vrije samenleving mogelijk is. In de voorafgaande analyses van historische samenlevingsvormen heeft hij juist laten zien dat vrijheid steeds al tot op zekere hoogte werkelijk was. Voor Hegel betekent dit dat realiteit van menselijke

vrijheid steeds verwijst naar een macht die de menselijke vrijheid te boven gaat. Mensen zijn vrij, maar hun vrijheid is in laatste instantie niet 'maakbaar'. Dit brengt hij bijvoorbeeld tot uitdrukking wanneer hij de staat *absoluut* noemt. Daarmee duidt hij niet op een autoritaire staat waaraan ieder zich maar te onderwerpen heeft. Elke staat belichaamt voor Hegel per definitie een bepaalde vorm van vrijheidsverwerkelijking. Hij is absoluut omdat hij tevens verwijst naar een macht die de menselijke vrijheid te boven gaat. Niet in die zin, dat deze macht de menselijke vrijheid zou inperken, maar in de zin dat deze macht niet als het product van menselijke vrijheid begrepen kan worden. Het is de macht zonder welke de menselijke vrijheid überhaupt niet denkbaar is: de grond van de menselijke vrijheid. Menselijke vrijheid verwijst vanuit zichzelf naar een overstijgende macht. Het is deze macht die Hegel *absolute geest* noemt.

De *absolute geest* manifesteert zich in de wereldgeschiedenis als de macht die verwerkelijking van vrijheid mogelijk maakt, ondanks de menselijke eindigheid; ondanks het gegeven dat de mensen hun geschiedenis slechts kunnen voltrekken in een proces waarin de staten uiteindelijk door oorlog hun voortbestaan trachten te verzekeren. Dat de wereldgeschiedenis zo begrepen moet worden kan pas begrepen worden in de tijd van Hegel. Pas als de Franse Revolutie achter de rug is, pas als geprobeerd is om de menselijke vrijheid volledig autonoom te realiseren, kan het inzicht doorbreken dat deze autonomie een absolute geest veronderstelt. Alleen dan kan de steeds al betrokken vrijheidsverwerkelijking begrepen worden: als gebleken is dat de menselijke autonomie op zich niet volstaat. De oorlog tussen de staten staat niet toe dat de dood in de wereldgeschiedenis wordt uitgebannen. Maar in de wereldgeschiedenis manifesteert zich het volle leven: de absolute geest.

Paul Cobben

Prof. Dr. P.G. Cobben is hoogleraar Geschiedenis van de wijsbegeerte, in het bijzonder moderne en hedendaagse wijsbegeerte, aan de Katholieke Universiteit Brabant.
